

АСПЕКТИ НА КУЛТА КЪМ НЕМЕЗИДА В ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ

Пепа Лунгарова

В представата на древните гърци Немезида е богинята на справедливото възмездие. Тя е дъщеря на нощта и нейните отмъщения са насочени към горделивите смъртни, които се опитват да се мерят с боговете. Тя приканва към умереност и сдържаност – тогава я изобразяват с показалец на устните (Шмид 1995: 158–159). Неин храм е бил издигнат в Рамнунт, Североизточна Атика.

Амиан Марцелин разказва, че приказната древност – *fabulosa vetustas* – ни я показва с криле, дава ѝ кормило, а също и колело, за да може да обходи бързо цялата *universitas*. *Adrastia*, пише той, е *ultrix facinorum impiorum, bonorumque praemiatrix*. *Nemesis* е дъщеря на *Iustitia* и според древните теолози, в писанията на които *Adrastia*, *Nemesis* и *Фортуна* се идентифицират, наблюдава отвисоко земните превратности, които са в нейното управление (*Amm. Marc.* 14, II, 25). Символ на умереност са везните, които тя държи в дясната си ръка, както и аршинът, който държи в лявата. За разлика от повечето божества от гръко-римския пантеон тя запазва в Рим, Италия и римските провинции своето гръцко име (*Toutain* 1907: 392–393). В един двуезичен надпис от Рим *Μεγὰλῃ Νέμεσις* е предадено като *Magna Ultrix* (*ibidem*), т.е. името *Νέμεσις* е преведено с *Ultrix* – “отмъстителка”. Нейният култ не е бил официално почитан в Рим. Тя добива голяма популярност в Панония и Дакия. Била е уподобявана първоначално на Диана, по-късно на гръцката *Τύχη* или на римската *Fortuna*. Независимо че нейните атрибути се сменят, най-характерни остават везните и аршинът. Грифонът, който я съпътства в някои изображения, има аналогичната функция да бди и да оглежда всичко с проницателния си поглед.

Единични оброчни и надгробни плочи, както и фрагменти от оброчни релефи с надписи на старогръцки език, свързани с култа към Немезида, са открити на различни места в територията

на двете провинции. Известни са два надписа на латински език – от Алмус и от Алтимир.

Най-добре е запазено изображението на Немезида върху оброчния релеф от Долни лък, Радомирско (IGBulg., IV: 2140), на който тя е представена права, en face, с изнесен, свит в коляното ляв крак, облечена с дълъг хитон и химатион, който, наметнат през лявото рамо, я препасва отзад, а отпред е праметнат през лявата ръка, която държи аршин. В дясната си ръка богинята държи везни, а под тях е изобразен крилат грифон, който е обърнал глава към богинята. Над релефа има надпис от два реда:

Ἀγαθῆ τύχη
Νεμέσει Ἄδραστεία

Под релефа четем:

Σαλ Πρόκλα χαριστήριον.

Епитетът Ἄδραστεία – “неминуема” е единственият засвидетелстван в нашите земи. Посвещението е направено от Салвия Прокла. Шкорпил чете Флавия (Добруски 1892: 110). Михайлов вижда началните три букви Σαλ. Може да се предположи, че това е романизирана гръцка преселница, за което съдим по второто име. Датира се към средата на II в. В този релеф Немезида се явява с традиционните си атрибути: везни, аршин, а от дясната ѝ страна, долу, е представен полуизправен грифон. Изображението е по-скоро схематично.

В мраморния фрагмент от оброчен релеф, открит при с. Осенец, Разградско (IGBulg., II: 748), Немезида е представена в релефно поле в подобна поза: права, en face, в дълъг хитон и химатион, който я препасва и е праметнат върху липсващата лява ръка. Левият крак е изнесен встрани. В дясната ръка богинята държи неизменния си атрибут – везни. За съжаление е запазен само долният ъгъл. Под вдлъбнатото релефно поле е изписано името на посветителя:

Φάλβις Μου[κία]-
νός

От него разбираме, че той е романизиран тракиец. Същото име откриваме в надпис от с. Лозенец, Ямболско, върху долната част на мраморна подставка със следи от релефно изображение (Велков 1991: 27, № 28). Предполага се, че той е бил войник от

I кохорта на атосци, станувала в първата половина на III в. в Кабиле. Дали се касае за едно и също лице, или е съвпадение, не може да се твърди със сигурност. И двете имена са разпространени много сред романизираните траки.

Вторият фрагмент от оброчен релеф е от Аугуста Траяна (IGBulg., III 2: 1601). Той представлява лявата част на релефа, който е счупен почти по диагонал, но липсва и горната му част. Богинята е права, обърната напред, в дълъг хитон. Фигурата е запазена до кръста. Тук липсват обичайните атрибути поради нарушената цялост, но долу в левия ъгъл е изобразено колело със спици, което откриваме и върху монетите, сечени по времето и след Септимий Север. Според Г. Михайлов надписът започва над релефа. В полето на релефа се чете [ʼA]γαθήη], а в колелото – τύχηι. Върху долната рамка е издълбан грижливо надпис, частично повреден:

[ίερ]ωμένου Τ(ίτου) Φ(λαβίου) Σκελετος κατ-
...(.).νης πρώτως καθιερούντων
...(.).ν ἀνέθ[ηκ]αν τὴν θεὰν Νέμεσ[iv].

От него се разбира, че Тит Флавий Скелет, посветен на богинята, заедно с други посветители е поставил плочката на богиня Немезида. Предметът, който богинята държи в лявата си ръка, наподобява аршин. Върху много монети от западнопонтийските градове и Никополис ад Иструм е изобразена Немезида – Еквигас, права, с аршин и/или везни в ръка, а до краката ѝ колело (Мушмов 1912: № 128, 177, 192, 280, 894, 941, 976–979 и др.). Подобно е релефното изображение на Немезида върху мраморна плоча от Павликени (Филов 1912/1913: 45, № 40, обр. 40). Богинята е права, обърната напред, с препасан под гърдите хитон и с химатион, в дясната ръка държи везни, а в лявата – аршин, до краката ѝ е изобразено колело. Добруски описва изображение на Немезида върху отломък от колонка, открита в Никополис ад Иструм (Добруски 1901: 732–733, фиг. 24). Положението на тялото е същото с предишно описаното. От атрибутите се вижда само аршин в лявата ръка. Предполагаемите везни, както и колелото, поради фрагментарното състояние на паметника липсват.

От Кабиле са известни два фрагмента, на които е изобразена Немезида (Димитрова 1982: 124–125, табл. VII, 1; табл. VIII, 1).

Те са изработени схематично и са лишени от художествени качества. От единия е запазена средната дясна част на тялото на богинята и дясната ръка, която държи везни. Другият фрагмент представлява долен десен ъгъл от мраморна плочка с надпис на старогръцки език върху долната рамка:

εὐχαριστήριον ΘΕ
ἀνέθετο

От изображението на богинята е запазена долната част на хитона, а вляво от нея фигура, вероятно грифон. Надписът не съдържа нито името на богинята, нито името на посветителя.

Двата фрагмента са открити при разкопки на базилика №1 в Кабиле заедно с фрагменти от римска керамика, част от оброчна плочка на Тракийски конник, вторично употребена каменна ара, на която е имало първоначално статуя на Херакъл Ἁγυραῖος, торсо от мраморна статуйка на Херакъл, релеф на трите нимфи, фрагменти от съдове, свързани с култа към Митра (*ibidem*, табл. VII, 2; VII, 3; VIII, 3). Херакъл е бил почитан твърде рано на територията на Кабиле (*idem*: 123). Фактът, че находките, свързани с култа към Немезида, са намерени заедно с арата с надпис, посветен на Херакъл, е важен. Арата е била поставена на агората, която е била в близост до базиликата. Предположението за местоположението на базиликите около късноантичния форум намира подкрепа от примери и в други градове от балканските земи (*ibidem*). Това показва, че култът към Немезида е бил един от предпочитаните в тази територия през римската епоха.

Върху мраморната плочка с надгробен надпис на старогръцки език от Одесос е изобразен релеф на тракийския конник (IGBulg., I: 220). Над релефа е написано името на починалия, който е наречен ἦρωσ:

Ἀριστοκλῆς Ἑλληνος ἦρωσ χαῖρε

Даването на починалите на почетното име ἦρωσ е било много разпространено в края на Античността (Кацаров 1926/27: 85). Този паметник е отнесен от Я. Тодоров към първата категория релефи на тракийския конник, които изобразяват хероизирания мъртвец (Тодоров 1928: 115). Под релефа е текстът, който представлява епиграма:

Ἐξ ἀγαθῶν γονέων παῖς ὀρφανός, ὃ παροδεῖται,
 λεφθειῖς τὴν φθονερὴν εἶδον ἐγὼ Νέμεσιν
 5 ὀκτωκαίδεκέτης θαλάμων ἀμύητος ἄτεκνος.
 ο κεῖται κατὰ γῆς σῶμα μαραινόμενον
 (δαίμων, αἰδέσθητι, κακῶν θρηνῶν ἀκόρητε)
 ψυχὴ θ' ἠρώων. πένθος ἀποστ(ρ)έφετε.

Самата епиграма няма висока художествена стойност, както и другите, намерени в нашите земи. Обикновено те изразяват някакво вярване, житейска мъдрост или философско схващане, което в нашия случай е, че “тленното тяло лежи в земята, а душата е при блажените” (Михайлов 1943: 9) – една тема, често срещана в надгробните епиграми. Интересът ни тук е продиктуван от споменаването на Немезида във втория ред. Тя е наречена φθονερή – “омразна”. Това прилагателно е засвидетелствано и в други надписи, но като епитет на Μοῖρα, Τύχη, θεός и δαίμων (idem: 18). Защо Немезида е φθονερή? Какво възмездие очаква един осемнадесетгодишен младеж? Очевидно е, че този непривичен за богинята епитет не може да се свърже с нея, освен ако тя тук не е отъждествена с Τύχη. Съдница на живите и мъртвите, тя е “омразна” не заради самото възмездие, а заради връзката ѝ със смъртта и нейната неизбежност. Липсата на изображение на богинята в релефа на разглеждания паметник, както и епитетът показват, че Немезида не е почетена като богиня на справедливото възмездие, а е направен аналог поради семантиката на идеята “неизбежност”, съдържаща се и в Τύχη. Надписът е датиран от Г. Михайлов във II в.

Паметникът от Алмус с надпис на латински език (CIL III, 14208) представлява жертвеник с посвещение на Немезида, издигнат за здравето на император от бенефициария Idius Amandus. Надписът се състои от осем реда, от които четвъртият е съвсем заличен, а той е важен, защото съдържа името на императора. Добруски разчита две букви MA, вероятно Marcus Aurelius (Добруски 1900: 155):

NEMESI
 AUG
 PROS-IMP

AUG-CAESI
5 DIUS-AMAN
DUS-BF-VC
COS-V-P-

Епитетът на Немезида е *augusta*. Както *sanctus*, така и *augustus* принадлежат към епитетите от републиканската епоха. За съвременниците на Август *Rex Augusta* е означавало не само “мирът на Август”, но също и “мирът, който е осветен и който носи в себе си нарастващата сила на *numina* (Fears 1981: 888). През императорския период *augustus* се употребява като когномен на Юпитер, Херкулес, Меркурий, Марс. Немезида е наречена с този епитет в надписи от *Noricum*, *Pola*, *Aquincum* (Dessau 1979: 3745, 3747a, 3740, 3742). В единия надпис от *Aquincum* посвещението е направено за *Deae Dianae Nemesi Aug.* (*ibidem*: 3742), а в другия (*ibidem*: 3740), открит в развалините на нейния храм, тя е наречена освен *augusta*, още *omnipotens*.

Много интересен е и един паметник от Карнунт, Панония (*ibidem*: 3743), който е издигнат в чест на *Iuno Nemesi. Nemesi reginae Augustae* – така започва посвещението на ветеран от *municipium Andautonia* (Dessau 1979: 3746). В него Немезида е представена с къса дреха с високи обувки, в дясната ръка държаща камшик надлежащия в краката ѝ дракон, в лявата с квадратен щит, на който има изобразени факла и тризъбец, а в краката ѝ – колело. Тази иконография е по-скоро сходна с иконографията на Диана. Същият епитет – *regina* – “царица, господарка”, който е характерен за Юнона и Диана, откриваме и във втория паметник с надпис на латински език, намерен в “Калето” при Алтимир, Врачанско. Той е възстановен по откритите два фрагмента от мраморен пиластър, които са били употребени като строителен материал (Велков 1962: 33–34):

NEMESI
REG(INAE) IUL(IUS)

----- [S]-
ER(VUS) VIL(ICUS)
POS(UIT).

Според В. Велков посвещението е направено от *servus vilicus*, от чието име е запазено само *IUL*, което той чете *Iulius*.

За това свое предположение той се опира на факта, че през II – III в. в Белослатинско е имало императорско имение (*ibidem*: 34), което било част от по-голям *saltus*, разположен на югозапад от Ескус, към средното течение на р. Искър. Самият посветител е вярвал, че Немезида ще накаже някого заради неговото лошо деяние.

Според четенето на Б. Геров (Gеров, 1980: 121) паметникът е издигнат от *servus vilicus*, служител на фамилията *Iulii* по събирането на митата, за чиито членове имаме сведения и от други надписи, открити в Лом, Остров, Ескус и Лъжане (Геров, 1952/53: 205, 245, 309, 420). Според него надписът трябва да се чете така:

NEMESI
REGI(NAE) IUL(IORUM)

[Ianuari, Capitonis, Epaphroditi n(ostrorum) c(onductorum) p(ublici) p(ortorii) Hermes? s] ER(vus) VIL(icus) POS(uit).

Заемането на подобни висши длъжности от роби или либертини е засвидетелствано и в други надписи от Ескус и неговата територия (Геров 1952/53: 94–95). Ние сме склонни да приемем последното предположение, което намира по-неоспорими съответствия. От друга страна, посветителите в откритите епиграфски паметници от Панония и Дакия, където култът на Немезида е бил широко разпространен, в по-голямата си част са висши длъжностни лица и ветерани. Последните два надписа на латински език показват несъмнено приобщаването на Немезида към божествата, свързани с императорския култ в синкретизъм, а в надписа от Алмус и като самостоятелно божество, почитано за здравето на императора.

Този синкретизъм е особено изразен в монетите от западно-понтийските градове и Никополис ад Иструм. Върху тях е изобразена Немезида-Еквитас, права, с везни и аршин в ръцете, а до краката ѝ – колело (Мушмов 1912: № 128, 177, 192, 280, 894, 941, 976–979). В монетите с рог на изобилието (*ib.* № 127, 276, 599, 1691) и с калатос (*ibid.*: № 1695) тя вече въплъщава черти на местния хтонически бог (Тодоров 1928: 97–98). Върху някои от монетите от Никополис ад Иструм Немезида-Еквитас държи в лявата си ръка жезъл (Мушмов 1912: № 566, 731, 1497), атрибут на върховните божества, символ на императорската власт. Не са познати

эпиграфски паметници от нашите земи, посветени на Aequitas. Първият известен паметник е открит в Карнунт. Това е жертвеник, издигнат от Т. Pomponius Protomachus, императорски легат (Toutain 1907: 416). Неговият когномен сочи гръцки или малоазийски произход, а и самият надпис е *bilingua*. Така разбираме, че гръцкият еквивалент на римската персонификация е Εὐδικίη Σθενεαρή – “неотклонна справедливост”. Aequitas в монетите е била изобразявана с везни и рог на изобилието (Мушмов 1912: № 1243, 1321). Aequitas и Iustitia поради близостта на идеите, заложенi в тях, често се изобразяват с подобна иконография. Но ако Iustitia е персонификация на концепцията, свързана със спазването на писаните закони, то Aequitas изразява справедливостта съобразно природата (LIMC, Suppl. 1997: 661).

Култът към *virtutes* намира своето естествено място в римската религия благодарение на традиционното схващане у римляните за божествените сили, които съпътстват човека от неговото раждане до смъртта. Този култ към божествата, подпомагащи всяко човешко начинание, достига своя абстрактен израз в обожествяването на характерните им черти. Именно те през императорската епоха достигат своя апогей. Като инструмент на императорската пропаганда те са били подбирани внимателно, според характера на принципса и условията, установени от неговия нов ред (Fears 1981: 890).

* * *

При проследяването на проявите на култа към Немезида в нашите земи, се открива определено развитие, което обаче запазва основната мисия на богинята, а именно да бъде справедлива. От φθοφερή и Ἀδράστεια тя достига до Augusta и Regina, а върху монетите се явява и като персонификация в синкретизъм с Aequitas и Fortuna. Йорданка Юркова разделя монетите със синкретичен характер от Тракия и Македония с изображения на Немезида в две групи според преобладаващите атрибути: 1) Немезида – Виктория; 2) Виктория – Немезида (Юркова 1974: 25). Тя представя и една монета от Стоби, сечена по времето на Каракала, върху която Немезида е изобразена в синкретизъм с Виктория и с облекло на Артемида (*idem*: 29), каквото откриваме и в статуята на богинята от светилището в Карнунт. (Вече споменахме за посвещенията, правени в чест на Диана – Немезида в тази провинция.)

Светилищата в Карнунт и Аквинкум са построени в близост до амфитеатрите, където са се провеждали гладиаторските борби. Независимо че животът на гладиаторите е зависел изключително от волята на императорите и на тези, “облечени” в императорска власт, посветителните надписи на Немезида тук показват, че те са разчитали на нейната неумолима справедливост. В надгробния паметник от Одесос Немезида е отъждествена със съдбата, а във вотивните плочки е почетена като богиня на справедливото възмездие, съдница на хората в техния сетен час, богиня, която следи всичко да бъде извършвано с мярка и да наказва всеки за извършена от него дори най-прикрита несправедливост. Трима от посветителите са романизирани траки, сред които има една жена, един посветен на Немезида и един войник. Поради малкия брой паметници и различните места на откриването, както и поради фрагментарния им характер, не можем да съдим за съществуването на светилище по нашите земи, издигнато в чест на Немезида. Все пак интересен е фактът, че от Кабиле са известни две вотивни плочки, открити в близост до агората, от територията на Никополис ад Иструм – една мраморна плочка и част от колонка. Епитетите *Augusta* и *Regina* намират съответствия в близките римски провинции, където култът към Немезида е бил широко разпространен. Върху монетите от територията на Мизия, и по-специално от западнопонтийските градове и от Никополис ад Иструм, Немезида е изобразявана самостоятелно или в синкретизъм с *Aequitas*. Именно тук идеята за мисията на богинята достига своя абстрактен характер, като запазва същността си, споделяйки я със сродно божество – персонификация. Вероятно това се дължи на многобройното гръцко и малоазийско население в посочените градове.

ЛИТЕРАТУРА

Велков 1962: В. Велков. Към въпроса за аграрните отношения в Мизия през II в. на н. е. – Археология, IV, 1, 31–34.

Велков 1991: В. Велков. Надписи от Кабиле. – Кабиле, II. С., 1991, 7–53.

Геров 1952/53: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, ч. II. – ГСУ, ФФ, XLVIII, С., 1952/53.

Димитрова 1982: Ал. Димитрова. Разкопки на базилика № 1 в Кабиле. – Кабиле, I. С., 1982, 115–130.

Добруски 1900: В. Добруски. Материали по археологията на България. – СбНУНК, XVI – XVII, 3–146, 1900.

Добруски 1901: В. Добруски. Материали по археологията на България. – СбНУНК, XVIII, 1901, 704–812.

Кацаров 1927: Г. Кацаров. Антични паметници в България. – ИБАИ, IV, 6–120, 1926/27.

Михайлов 1943: Г. Михайлов. Гръцките епиграми от българските земи. – ГСУ, ИФФ, XXXIX, 1942/43, С., 1943.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912.

Шмид 1995: Ж. Шмид. Речник по гръцка и римска митология. Плевен, 1995.

Шкорпил 1892: Х и К. Шкорпил. Старовремски надписи из разни краища на България. – СбНУНК, VII, 1892, 84–110.

Тодоров 1928: Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928.

Филов 1913: Б. Филов. Антични паметници в Народния музей. – ИБАД, III, 1912/1913, 25–45.

Юркова 1974: Й. Юркова. Религиозният синкретизъм в Тракия, Мизия и Македония според монетите от римската императорска епоха. – ИАИ, XXXIV, 1974, 23–49.

Dessau 1979: H. Dessau. ILS, II. Chicago, 1979.

Fears 1981: J. Rufus Fears. The cult of Virtues and Roman Imperial ideology. – ANRW II, 17. 2, Bloomington, Indiana, 1981.

Gerov 1980: B. Gerov. Zur Epigraphischen Documentation des Publicum Portorii Illyrici et Ripae Thraciae. – Epigraphica XLII, 1–2. Faenza, 1980, 119–131.

IGBulg.: G. Mihailov. Corpus inscriptionum Graecarum in Bulgaria repertae, Serdicae.

LIMC 1990: Lexicon iconographicum mythologiae classicae, Supplementum, Zürich und Düsseldorf, 1997.

Marcellinus 1965: Amm. Marcellinus, Res gestae. Torino, 1965.

Toutain 1907: J. Toutain. Les cultes païens dans l'empire romain. Paris, 1907.